

‘Stvarno bogatstvo jedne zemlje su njeni ljudi’ Koliko je bogata Crna Gora?

Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka, Koncept, verzija 2

Sadržaj

Kako smo došli do ove teme.....	1
Definisanje ljudskog kapitala.....	2
Sastav ljudskog kapitala.....	3
Procjena zalihe ljudskog kapitala	3
Veze sa drugim konceptima koji se fokusiraju na čovjeka.....	4
Ljudski kapital i razvoj po mjeri čovjeka	4
Ljudski kapital i razvoj kapaciteta.....	4
Društveni kapital i ljudski kapital.....	5
Razvoj zaliha ljudskog kapitala nakon tranzicije	5
Odgovor politike u prvim godinama tranzicije	6
Institucije i ljudski kapital.....	7
Demografski aspekti ljudskog kapitala	8
Ljudski kapital i prioritete državne politike	8
Budući Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka.....	8

Zemlje u regionu koje pokriva RBEC (Regionalni biro za Evropu i Komonvelt nezavisnih država) prošle su kroz značajne (često dramatične) promjene. Među njima je i promjena ljudskog kapitala, njegovog sastava, relativne težine njegovih pojedinačnih komponenti, mehanizama izgradnje zalihe ljudskog kapitala i njenog umanjenja. Proces formiranja ljudskog kapitala razvijao se zbog potrebe da se postigne “pokretni cilj” – izuzetno brze sistemske promjene društava istočne Evrope.

Ni Crnu Goru takav trend nije zaobišao. Na putu ka Evropskoj uniji u Crnoj Gori će pitanje ljudskog kapitala sve više dobijati na značaju. Političari (vjerovatno u svakoj zemlji) često ponavljaju da su “ljudi pravo bogatstvo” svake zemlje. Što to zapravo znači i kako se to bogatstvo akumulira i koristi, još uvijek je otvoreno pitanje sa eksplicitnim praktičnim i političkim implikacijama. To je takođe i validan razlog za detaljno analiziranje pitanja ljudskog kapitala u Nacionalnom izvještaju o razvoju po mjeri čovjeka koji je posvećen temi procjene postojećih zaliha ljudskog kapitala, njegovoj dinamici u procesu tranzicije (obraci akumulacije i umanjenja), institucionalnim aspektima tog procesa i mjeri u kojoj i zalihe ljudskog kapitala i mehanizmi koji vode njegovo formiranje odražavaju dugoročnu viziju i prioritete zemlje.

Kako smo došli do ove teme

Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka baviće se ovim pitanjima iz istorijske perspektive (krećući od nezavisnosti Crne Gore i njenog tadašnjeg ljudskog kapitala, razmatrajući što je Crna Gora dobila, a što izgubila) gradeći viziju za budućnost (kuda društvo ide, što mu je potrebno da stigne na cilj i da li su mehanizmi akumulacije ljudskog kapitala dorasli potrebama u tom smislu). Ovaj izvještaj razmatra kretanja u formiranju i umanjenju zaliha ljudskog kapitala u zemlji, analizira institucionalne mehanizme koji su uključeni u to i daje preporuke za poboljšanje efikasnosti formiranja i korišćenja ljudskog kapitala.

Tema ljudskog kapitala odabrana je tokom dugog procesa konsultacija. Prvobitna ideja bila je da se bavimo pitanjem razvoja kapaciteta u kontekstu Crne Gore. Zatim je rasprava krenula u pravcu izgradnje sveobuhvatnije vizije zemlje (“kapacitet za šta”). Svi ovi aspekti i dalje su validni. Rad na temi ljudskog kapitala još će više eksplicitno naglasiti pitanje “kapacitet koga?”. Tako će ova tema postati atraktivnija i lako razumljiva široj javnosti, ali će takođe uključiti i akademsko znanje o nečemu što je od ključnog značaja za budućnost zemlje. Očekuje se da će ova kombinacija akademske strogosti i inovativnosti doprinijeti procesu evropskih integracija koji su u toku.

Ovaj Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka po prvi put će na dnevni red staviti temu ljudskog kapitala i nadamo se da će moći da ubijedi organe vlasti (i na centralnom i na lokalnom nivou, uključujući i mnoštvo drugih aktera i biznis sektor) da revidiraju svoje planove i povećaju ulaganja (i kratkoročno i dugoročno gledano) u ljudski kapital kako bi mogli ostvariti održiv ekonomski razvoj, veću zaposlenost i jaču socijalnu koheziju.

Definisanje ljudskog kapitala

Ljudski kapital obično se definiše u užem smislu sa eksplicitnim fokusom na integraciju u tržište rada, prilagodljivost ekonomskom okruženju i primjenjivost na izazove u oblasti zapošljavanja. Ovaj pristup paradoksalno podsjeća na Marksovu “sposobnost za rad” i u velikoj mjeri se svodi na karakteristike ljudskih resursa (sa prvobitnim fokusom na obrazovanje, profesionalne kvalifikacije i zdravlje).

Iz perspektive razvoja po mjeri čovjeka, međutim, ovo nije odgovarajući pristup. A još je manje prikladan u uslovima okruženja koje se mijenja – mijenjajući tako uslove vezane za znanje i vještine. U procesu promjena pojavljuju se nove mogućnosti, a stari obrasci gube relevantnost mijenjajući relevantnost prethodno stečenog znanja i vještina pri čemu nešto postaje zastarjelo a nešto drugo dobija na značaju. U RBEC regionu ove se promjene, generalno gledano, povezuju sa pomjeranjem fokusa sa proizvodnje na usluge, ali globalno gledano, one se povezuju sa porastom značaja informaciono-komunikacionih tehnologija.

Zbog toga treba ponovno razmotriti tradicionalni pristup ljudskom kapitalu. To će biti jedan od ciljeva regionalnog izvještaja, koji će uvesti širu definiciju ljudskog kapitala – ljudski kapital kao **integritet znanja, vještina, vrijednosti i iskustava ljudi koji ih čini produktivnijima, i ekonomski i u smislu postizanja ne-ekonomskog ispunjenja**. Ovako definisani ljudski kapital sasvim sigurno je širi nego što je “sposobnost za rad” i njegova vrijednost nije fiksna; on zavisi (može da raste ili pada) od zalihe društvenog kapitala i od institucionalnog okvira koji je uključen u formiranje i korišćenje ljudskog kapitala. U ovom smislu ljudski capital – samo kao fizički ili finansijski – može da bude latentan i ukoliko se ne oslobodi, njegova je vrijednost zanemarljiva.

Tu je veza između analize ljudskog kapitala i njenih implikacija na politiku. Najznačajnija poruka izvještaja može biti da jednoj zemlji (društvu) za napredak u smislu razvoja po mjeri čovjeka nije dovoljno da ima velike zalihe ljudskog kapitala. Ljudski kapital izumire ukoliko se ne stavi u funkciju – drugim riječima, ukoliko mu se ne pruže mogućnosti da materijalizuje svoj potencijal. U takvim slučajevima on obično slijedi obrazac finansijskog kapitala koji se odliva u okruženja koja nude bolji povraćaj na ulaganje.

Sastav ljudskog kapitala

Ljudski kapital može se povećati investiranjem u obrazovanje, zdravstvenu zaštitu i obuku za posao. Ovaj je pojam blisko povezan sa konceptom održivosti: u tradicionalno ekonomskom smislu održivi se razvoj može prevesti kao razvoj koji čuva ili poboljšava početnu zalihi kapitala – uključujući prirodne resurse i ljudski kapital, tj. zalihe vještina i znanja.

Tradicionalan pristup ljudskom kapitalu je ‘statičan’. Nije dinamičan. On je prikladan za statično okruženje – što okruženje u regionu sigurno nije bilo prije dvadeset godina (a danas nije globalno). Tradicionalni elementi (znanje, vještine, zdravlje) daju samo osnovne naznake potencijala pojedinca; koliko će se taj potencijal materijalizovati (ili neće) zavisi od drugih karakteristika koje čine drugi (funkcionalni, bihevioralni) aspekt ljudskog kapitala. Tu spadaju:

- Inventivnost, preduzetništvo i preuzimanje rizika,
- Sposobnost uključivanja u društvene i političke aktivnosti
- Demokratske vrijednosti i sposobnost internalizovanja alternativnih argumenata
- Sposobnost stalnog sticanja znanja i praktičnih vještina, te fleksibilnog reagovanja na okruženje koje se stalno mijenja
- Sposobnost primjene znanja
- Sposobnost prilagođavanja okruženju koje se mijenja
- Osnovne moralne vrijednosti i kulturološki obrasci koji stavljaju druge elemente u kontekst; sklonost solidarnosti

Tako pitanje (i definicija) ljudskog kapitala prevazilazi obrazovanje i zdravlje. I proces akumulacije i process umanjjenja ljudskog kapitala ima značajan zamajac (potrebno je vrijeme da se umanje postojeće zalihe i isto tako da se akumuliraju). Vrijednost ljudskog kapitala u velikoj mjeri zavisi od svrhe (vrsta “tržišnog vrednovanja ljudskog kapitala kroz primjenjivost”). Vještine koje su bile korisne i tražene u jednom okruženju mogu veoma lako postati zastarjele kada se okruženje promijeni. Svrha je takođe istorijski određena (relativna vrijednost pojedinačnih aspekata zavisi od faze u razvoju društva – industrijske ili post-industrijske). U tom smislu, cjeloživotno učenje i prilagodljivost postaju sve značajnije komponente formiranja ljudskog kapitala. Ali mehanizmi izgradnje ljudskog kapitala takođe su istorijski određeni – ono što funkcioniše u jednom sistemu, ne funkcioniše u nekom drugom.

Procjena zalihe ljudskog kapitala

Kada se tvrdi da su zalihe ljudskog kapitala umanjene (ili povećane) time se ne kaže mnogo ukoliko se ne uvedu kvantitativne procjene. Pri tome ostaje i dalje otvoren niz pitanja – kako mjeriti ljudski kapital i njegove komponente, što je relativna težina individualnih komponenti, koja vrsta podataka se može koristiti, koje metodologije agregacije treba primijeniti.

Jedan primjer mogućeg pristupa jeste “Evropski indeks ljudskog kapitala” koji uzima u obzir sposobnost zemalja da razviju i koriste svoj ljudski kapital, koja se definiše kao trošak formalnog i neformalnog obrazovanja izražen i pomnožen brojem ljudi koji žive u svakoj zemlji. Pristup koji je usvojen u ovom konkretnom slučaju koristi tradicionalno (uže) tumačenje pojma ljudski kapital, ali ipak daje interesantne inpute jer se bavi aspektima **zaliha** ljudskog kapitala, njegovog **korišćenja** i **produktivnosti**. Taj pristup podrazumjeva da četiri komponente ljudskog kapitala doprinose bogatstvu evropskih građana:

- **Izgradnja** ljudskog kapitala. Troškovi svih vrsta obrazovanja i obuke u nekoj konkretnoj zemlji po licu aktivnom u radnoj snazi (tj. zaposlenom licu).
- **Korišćenje** ljudskog kapitala. Koliko je zalihe ljudskog kapitala neke zemlje zaista zaposleno? Ovaj indikator mjeri ljudski potencijal kao dio cjelokupnog stanovništva.
- **Produktivnost** ljudskog kapitala. Produktivnost se izvodi kada se podijeli BDP zemlje sa cjelokupnim ljudskim kapitalom koji je u upotrebi u toj zemlji.

Uz to, Evropski indeks ljudskog kapitala uvodi aspekte “demografije i zaposlenosti” koji se bave postojećim ekonomskim, demografskim i migracionim kretanjima sa ciljem da procjene broj ljudi koji će u svakoj od zemalja biti zaposleni 2030. godine.

Jasna procjena zaliha ljudskog kapitala i njegovog korišćenja kroz konstruisanje indeksa ljudskog kapitala mogla bi biti značajan element budućeg izvještaja, a naročito analiza međusobnih odnosa između njenih nivoa i Indeksa razvoja po mjeri čovjeka.

Veze sa drugim konceptima koji se fokusiraju na čovjeka

Ljudski kapital i razvoj po mjeri čovjeka

Između ljudskog kapitala i razvoja po mjeri čovjeka “posreduje” ekonomski rast pri čemu se ljudski kapital doživljava kao značajan faktor za razvoj po mjeri čovjeka. Dinamična veza između ekonomskog rasta i razvoja po mjeri čovjeka dobro je proučena. Iako su sami ljudi na kraju razvoja, viši nivoi razvoja po mjeri čovjeka utiču na ekonomiju tako što povećavaju kapacitete ljudi i, kao posljedica toga, dolazi do povećanja produktivnosti i kreativnosti.

Mnoštvo dokaza ukazuje na to da što ljudi postaju zdraviji, što se više njeguju i obrazuju, oni više doprinose ekonomskom rastu kroz njihovu produktivnost u radu, poboljšanu tehnologiju, privlačenje više stranog kapitala i veći izvoz. S druge strane, bolji ekonomski rast (koji pokreće bolji ljudski kapital) povećava mogućnosti pojedinaca i vlada da ulažu u razvoj po mjeri čovjeka (iako veza između ekonomskog rasta i razvoja po mjeri čovjeka nije automatska). U analizi ovih veza aspekt “pokretača” razvoja po mjeri čovjeka obično se izostavlja, što sužava koncept razvoja po mjeri čovjeka na ljudski capital, što je njegova srž.

Ljudski kapital i razvoj kapaciteta

Zaliha ljudskog kapitala i ponuda opštih i tehničkih vještina od ključnog su značaja ne samo za ekonomiju, već i za društvo generalno gledano. To je direktno povezano sa razvojem kapaciteta. Formiranje (akumulacija) ljudskog kapitala, generalno gledano, odgovara “razvoju individualnih kapaciteta” u žargonu razvoja kapaciteta. Međutim, sposobnost jedne zemlje da upotrebljava i koristi talenat ljudi i zaposlene sa vještinama na dobar način zavisi od podsticaja koje generišu organizacije i cjelokupno okruženje. Razvoj kapaciteta – naročito poboljšanje institucionalnih kapaciteta i stvaranje povoljnog okruženje – korisno je sa tog aspekta. Ono obuhvata oslobađanje, jačanje i održavanje sposobnosti ljudi i organizacija da definišu i postignu svoje ciljeve (na tri nivoa: individualnom, organizacionom i na nivou povoljnog okruženja).

Pristup koji se bazira na razvoju kapaciteta ide dalje od uobičajenog fokusiranja na obuku kojom se rješavaju šira pitanja institucionalnih promjena, liderstva, osnaživanja i učešća građana. Taj pristup ocjenjuje kapacitete na tri različita nivoa: povoljno okruženje, organizacija

i pojedinac. UNDP u svom radu unosi pristup razvoja po mjeri čovjeka i postavlja takav razvoj kao svoj cilj zbog čijeg definisanja i ostvarivanja ljudi i organizacije treba da razviju svoje kapacitete.

Rad na razvoju kapaciteta takođe ukazuje na to da nije dovoljno imati znanje i vještine. Još važnija je etika, vrijednosti i stavovi. Jedna zemlja (društvo) može relativno lako da nadoknadi izgubljeno u smislu znanja i vještina, ali ukoliko se one ne baziraju na jakoj vrednosnoj osnovi, poboljšanje ljudskog kapitala neće voditi ka postizanju viših nivoa razvoja po mjeri čovjeka.

Društveni kapital i ljudski kapital

Ljudi su dio društvenog okruženja i mreža. Tako je ljudski kapital neraskidivo povezan sa društvenim kapitalom pri čemu jedno drugo osnažuju (i ponegdje se preklapaju). Kao sociološki koncept, društveni kapital odnosi se na veze unutar i između društvenih mreža. Iako postoji više različitih povezanih definicija, one najčešće imaju u svojoj suštini jednu ideju da društvene mreže imaju vrijednost koja povećava prilike da ljudski kapital poveća produktivnost (i na individualnom i na kolektivnom nivou) i postigne bolji nivo ispunjenja pojedinaca.

Razvoj zaliha ljudskog kapitala nakon tranzicije

Novi ekonomski i politički sistemi stvorili su mnogo prilika, ali nisu svi mogli da osjete dobiti od njih. Globalizovane ekonomije i sloboda kretanja u velikoj su mjeri pojačale odliv mozgova upravo onih koji imaju više preduzetničkog duha, inventivnosti i koji su spremniji da preuzmu rizike. U mnogim zemljama okruženje u kojem postoji korupcija još je pogoršalo ovaj proces. Ova slika je, međutim, mješovita i rizično je praviti bilo kakve generalizacije.

Prije tranzicije socijalističke vlade u regionu – i u Crnoj Gori konkretno – obično su posvećivale posebnu pažnju određenim aspektima ljudskog kapitala, prvenstveno u oblasti obrazovanja i zdravlja. Univerzalno obrazovanje i univerzalna pokrivenost besplatnim uslugama zdravstvene zaštite bili su pravilo i postignuća u izgradnji ljudskog kapitala u ovim oblastima bila su značajna – univerzalna pismenost, gotovo univerzalno srednjoškolsko obrazovanje, visok nivo upisivanja na institucije visokog obrazovanja sa eksplicitnom ravnotežom između polova (jednako za dječake i djevojčice) itd. U oblasti zdravstva rezultati nisu bili tako impresivni, sa očekivanim životnim vijekom koji u većini zemalja regiona stagnira od kraja sedamdesetih, ali to je u velikoj mjeri uzrokovano konceptom sistema zdravstvene zaštite koji se fokusira na bolničku njegu i pokazatelje inputa.

Model izgradnje ljudskog kapitala poslužio je dobro socijalističkoj privredi, sa svojim centralnim planiranjem, centralnim opredjeljivanjem resursa, centralizovanim formuliranjem tražnje za radnom snagom, mogućnostima administrativnog preraspodjeljivanja radne snage, orijentacijom ka velikim proizvodnim kapacitetima, itd. To je razlog zbog kojeg su drugi aspekti ljudskog kapitala (kao društvena adaptacija, vještine umrežavanja, preduzetništvo, investicije itd) ostajali van vidokruga vlada. To je takođe i razlog zbog kojega su se oni razvijali svako na svoj poseban način stvarajući čitavu paralelnu stvarnost – paralelnu zvaničnom političkom ritualu. Posjedovanje takvih vještina bilo je neophodan preduslov da bi se u svakodnevnom životu mogla preživjeti stvarnost 'ekonomije nestašica' 'real socijalizma'.

Tranzicija je dovela do mnogih promjena. Privreda se značajno promijenila, s prelaskom sa centralnog planiranja ka liberalnom tržištu (iako je nivo liberalizacije značajno varirao u

regionu). Uz liberalizaciju, došlo je do ponovnog definisanja odgovornosti različitih aktera koji imaju udio i ulogu u formiranju ljudskog kapitala. Čitav region svjedočio je zamahu klatna od pretjerane centralizacije i svemogućе države ka povlačenju države iz što je moguće više oblasti. To se povlačenje uklopilo sa (ili je čak osnažilo i legitimizovalo) smanjivanjem mogućnosti vlada da održe nivo investicija u oblastima koje su ključne za formiranje ljudskog kapitala zbog pada industrijske proizvodnje i fiskalnih prihoda u prvoj fazi strukturalnih reformi. Ali čak i ako (kada) su resursi na raspolaganju, stari sistemi pružanja društvenih usluga nisu bili osmišljeni za funkcionisanje u tržišnim uslovima i ulaganje većih količina novca ne bi dovelo do boljih rezultata. Zbog toga su za privrede koje se mijenjaju i za društvo u cjelini **potrebni novi mehanizmi formiranja ljudskog kapitala**.

Jedan od značajnih elemenata ovog procesa biće takođe i stavljanje pitanja ljudskog kapitala u Crnoj Gori u regionalni kontekst. Bivši 'socijalistički blok' bio je sve samo ne homogen, sa svojim različitim 'modelima socijalizma' koji je primjenjivao. Bivša Jugoslavija u tom je smislu bila prilično jedinstvena i istorijska analiza obrazaca formiranja ljudskog kapitala (kako, koja vrsta kapitala) i korišćenja ljudskog kapitala može da ima praktičan značaj u razumijevanju mnogih izazova današnjice i u suočavanju sa njima.

Odgovor politike u prvim godinama tranzicije

Značaj ovog izazova, međutim, nije bio odmah jasan, ni u Crnoj Gori, ni u regionu u cjelini. Dimenzije zamajca u formiranju ljudskog kapitala mjere se generacijama, a ne godinama. Prve tranzicione vlade koristile su dobrobiti ulaganja u kasnom periodu socijalizma u obrazovanje, kvalifikovanje i primarnu zdravstvenu zaštitu koja su sazrijevala tokom prvih godina reforme. U isto vrijeme, pokušaji reformi, recimo u sektorima obrazovanja i zdravstva, često su odlagane, obično sprovedene u fazama, bez sveobuhvatne vizije društva nakon tranzicije. One su često kopirale stare obrasce i uvjerenja u novoj stvarnosti koja se bazirala na tržištu, sa ideološki vođenim povlačenjem države sa njenih dužnosti.

Obrazovanje je u svemu ovome veoma jasna oblast. Pošto više nije bilo centralizovane tražnje za radnom snagom i pošto je nestala centralizovano planirana tražnja, pojavili su se tržišni mehanizmi preraspodjele radne snage, ali veza sa tražnjom za obrazovanjem bila je (i ostaje) slaba. Tržišno orjentisane privatne obrazovne institucije fokusiraju se na kratkoročnu profitabilnost na štetu kvaliteta. Kako su obično fleksibilniji nego stare ustanove koje vodi država, ove institucije su sposobnije da prikupe sredstva (kroz školarine koje uvode i od donatora), oni imaju bolje strategije komunikacije i lako odvuku ljudske resurse iz državnog sektora. Bukvalna eksplozija privatnih obrazovnih institucija (i tražnja za 'novim tipom' diploma kao što su master diplome iz ekonomije, marketinga ili prava) zadovoljavaju ograničenu ponudu kvalifikovanog fakultetskog kadra. Rezultat je često korupcija, pad kvaliteta obrazovanja i devalvacija diploma (komičan je primjer koji o ovome živo govori situacija u kojoj se za mjesto „dostavljača” zahtjeva „univerzitetska diploma u oblasti menadžmenta”). Cjeloživotno učenje, kratki kursevi, te obuka za sticanje novih profila još uvijek su velika novina u regionu, iako ih neke od zemalja uvode veoma uspješno.

Ukupan iznos investicija u ljudski kapital takođe je opao u regionu, i to značajno u mnogim zemljama. Pošto je veći dio privrede privatizovan (a većina privatnih preduzeća ima veliki nedostatak kapitala), privatnu ulaganja u profesionalno i stručno obrazovanje bila su minimalna, svedena na uvodne kratke obuke ili ograničene kurseve obnavljanja znanja. Ali, čak i kada su privatna preduzeća bila voljna da ulažu u kapacitet svojih zaposlenih, nije bilo

subjekta koji bi takve usluge pružio, pošto je sistem koji je pogonima i fabrikama ranije socijalističke privrede obezbjeđivao kvalifikovane radnike bio prilagođen potrebama tih pogona i fabrika koje danas više ne postoje. Sistem stručnih škola koje su propale u mnogim zemljama u regionu nije zamijenjen novim, osmišljenim prema potrebama nove ekonomske stvarnosti

Zdravstveni sektor suočio se sa sličnim izazovima. Fiskalni deficiti uticali su negativno na dodjeljivanje resursa za zdravstvenu zaštitu. U zemljama koje su zadržale stari sistem koji se fokusira na bolničko liječenje, oskudni su resursi bili rasipani. U zemljama koje su uvele sisteme bazirane na zdravstvenom osiguranju i privatizaciji pružanja zdravstvene zaštite, reforme su često implementirane do pola, a državni fondovi za zdravstveno osiguranje suočavali su se sa dekapitalizacijom. Probleme pogoršavaju i demografska kretanja u većini zemalja regiona gdje stanovništvo stari (uz izuzetak Centralne Azije), gdje je u porastu koeficijent zavisnosti u starosti, a u padu doprinosi za socijalno osiguranje (i jedno i drugo zbog malog nivoa nominalnih prihoda i velikog udjela neformalne ekonomije). A povrh svega toga, stres koji tranzicija izaziva ima negativan uticaj na zdravlje, naročito kod muškaraca i naročito u zapadnim zemljama Komonvelta nezavisnih država. U međuvremenu, zemlje koje su zadržale ulaganja u ljudski kapital u periodu tranzicije imale su bolje ekonomske rezultate nakon tranzicije.

Institucije i ljudski kapital

Zemlje našeg regiona imaju neobično iskustvo u ovom smislu sa istovremenim razvojem – „svrhe” i „mehanizama”. I uz jedno i uz drugo uklapa se propadanje starog sistema političkog upravljanja i obrasci socijalizacije pojedinaca i nisu se uvijek oboje razvijali u sličnom pravcu. Generalno govoreći, stare zalihe ljudskog kapitala (ne u smislu starosti, već u smislu „relevantnosti za svrhu”) zamijenjene su novim zalihama ali taj proces još dugo neće biti završen i u velikoj je mjeri haotičan (dokazi za to mogu se pronaći u istoriji reformi u oblasti socijalnih službi)

Institucije i njihova transformacija imale su (i još uvijek imaju) ogromne implikacije na formiranje i korišćenje (stavljanje u funkciju) ljudskog kapitala. Tu uključujemo i institucije koje su direktno uključene u formiranje ljudskog kapitala, one koje imaju tražnju za ljudskim kapitalom ali takođe i čitavu strukturu sistema upravljanja vezanu za dužnosti za formiranje ljudskog kapitala. U tom smislu porodice se takođe smatraju ključnim institucijama, koje igraju svoju ulogu u velikoj mjeri po *ad hoc* principu.

Novi institucionalni pristup (Douglas North) primjenjiv je analitički okvir u tom smislu jer dodaje institucije kao kritično ograničenje i „oddređujući okvir” formiranja i korišćenja ljudskog kapitala. Politički proces i politička kultura u zemljama regiona naročito su relevantan faktor u rezultatima privrede, jer u velikoj mjeri materijalizuju ovaj uticaj kroz način na koji se ljudski kapital akumulira i koristi. Ovo je takođe direktna veza sa planom za razvoj kapaciteta u institucionalnim kapacitetima i sa pogodnim okruženjem.

Institucionalni aspekti, međutim, nisu ograničeni na formalizovane strukture (sektorske državne institucije) kojima se implementiraju državni prioriteti. Oni obuhvataju lokalne zajednice, porodicu, vjerske institucije. Svi su oni dio međusobno povezanih procesa akumulacije i korišćenja ljudskog kapitala koji utiče i na svrhu i na mehanizme (djelotvornost korišćenja).

Demografski aspekti ljudskog kapitala

Slično kao i u većini evropskih zemalja, demografska kretanja u Crnoj Gori pokazuju da stanovništvo sve više stari što ima neizbježne posljedice po zaposlenost u zemlji, te po njen zdravstveni i socijalni sistem. Ponuda radne snage će se smanjiti, povećaće se koeficijent zavisnosti, a u ponudi radne snage biće manji broj mladih sa savremenim kvalifikacijama. Jedna od značajnih stvari su i ekonomske migracije i njihov uticaj u predviđanju budućih potreba iz perspektive zapošljavanja i šire društveno-ekonomske perspektive. Nadalje, težnje ka ekonomiji koja se bazira na znanju, zajedno sa trendovima globalizacije, iziskuju više ljudi sa boljim, specijalizovanim vještinama i kvalifikacijama, ali takođe iziskuju predviđanje novih profila znanja i vještina za radna mjesta koja sada čak i ne postoje.

Ljudski kapital i prioritete državne politike

Postoji jedan značajan momenat u formiranju ljudskog kapitala koji se mora uzeti u obzir. Ono za što se trenutno pripremamo – izazovi iz prošlosti (što znamo) ili izazovi budućnosti (gdje želimo da stignemo). A izgradnja ljudskog kapitala ne može da bude haotičan i *ad hoc* process. Ključne dužnosti u ovoj oblasti ima država. Najveća je odgovornost izrada vizije države u kojoj će se integrisati budući ljudski kapital (i u okviru koje će se on koristiti ili rasipati).

Izdada takve vizije nije u okviru zadatka Nacionalnog izvještaja o razvoju po mjeri čovjeka. U tom smislu naš tim će imati koristi od stalne diskusije koju vodi Akademija nauka i umjetnosti u Crnoj Gori (i davaće svoj doprinos toj diskusiji). Ono što je moguće – i nužno – međutim, jeste da se stave na papir opšti parametri koji mogu da obezbijede smjernice vezane za uslove i okruženje u kome će se budući ljudski kapital 'staviti u pokret'. U velikoj mjeri to će biti okruženje sa ograničenim resursima i energijom, sa izazovima koji se generalno nazivaju 'zelena privreda i društvo'. Naš izvještaj će tako da sadrži eksplicitnu vezu sa 'pripremljenošću za buduće zeleno društvo' iz perspektive ljudskog kapitala.

Budući Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka

Izvještaj će se baviti **stanjem** ljudskog kapitala u Crnoj Gori, **trendovima** u formiranju/umenjenju ljudskog kapitala od početka tranzicije, **institucionalnim mehanizmima** koji su uključeni, a daće i preporuke za poboljšanje efikasnosti u formiranju i korišćenju ljudskog kapitala. Analiza, a naročito preporuke, biće sastavljeni u kontekstu **vizije** Crne Gore za period od 15 – 20 godina od danas.

Da bi se obezbijedila relevantna analiza sadašnjih izazova, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka moraće da ima korjene u istorijskoj perspektivi. To može da se uradi i u zasebnom **uvodnom poglavlju** u kome će se analizirati početak od kada je Crna Gora nezavisna država, ili se to može provlačiti kroz pojedinačna poglavlja u vidu uvodnih djelova.

Preuranjeno je odrediti sada strukturu izvještaja. U ovom trenutku prikladnije je govoriti o suštinskim blokovima koje je neophodno imati. To su:

- Definicije ljudskog kapitala – postojeća razmišljanja na ovu temu, za što su se konkretno odlučili u timu autora i koje je njihovo obrazloženje za to
- Kvantifikovanje ljudskog kapitala – pregled i komparativna analiza pristupa mjerenju ljudskog kapitala; izvodljivost opipljivih mjerenja; potrebni podaci; indeks razvoja po

mjeri čovjeka i međusobna povezanost sa drugim pokazateljima razvoja po mjeri čovjeka (i istorijski trendovi i distribucija na nivou grupe)

- Početno stanje – ljudski kapital u prvim godinama tranzicije. Pregled nasljeđene zalihe ljudskog kapitala nakon početka tranzicije. Aspekti konkretno vezani za posebne sektore (demografija, obrazovanje, vještine, vrijednosti).
- Razvoj zalihe ljudskog kapitala u toku dvije decenije. Ljudski kapital i ‘pokretni cilj’ formiranja ljudskog kapitala (parametri tražnje za ljudskim kapitalom se razvijaju i zbog transformacije i zbog globalizacije).
- Najznačajnije sektorske reforme i njihove implikacije za ljudski kapital (obrazovanje, zdravlje, tržište rada). ‘Meki’ aspekti ljudskog kapitala (preduzetništvo, troškovi ulaska na tržište i izlaska sa tržišta, vrijednosti i stavovi)
- Institucionalni aspekti formiranja i umanjenja ljudskog kapitala; sadašnje determinante formiranja i umanjenja ljudskog kapitala. Da li sistemi i institucije funkcionišu? Ako ne funkcionišu, gdje su mu tačno nedostaci?